

हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादित

(महाराष्ट्र शासनाचा अंगीकृत व्यवसाय)

मुख्य कार्यालय : आचार्य दोंडे मार्ग, परळ, मुंबई - ४०० ०१२

शतकाची परंपरा

Haffkine

मानव सेवेत समर्पित

सर्पांची माहिती, सर्पदंश व त्यावरील प्रभावी उपचार

भारतातील विषारी साप

नाग (Cobra)

Scientific Name : *Naja naja*

अन्य प्रचलित नावे : डोग्या नाग, गव्हाळया

वर्णन : जो फणा काढतो तो नाग, नागाचा रंग पिवळसर, तपकिरी गव्हाळ, करड्या किंवा काळ्या रंगाचा असून ते तीन प्रकारात सापडतात. दहाचा सदृश्य आकडा असलेले, कवडीचे चिन्ह असलेले किंवा नसलेले.

लांबी : साधारण ६ फूटापर्यंत, किंग कोब्रा ६ फूटापेक्षाही लांब असतो.

वास्तव्य : भातशेती, पडीक घरे, वारुळे, जंगल, गवताळ भाग अशा प्रकारच्या अडगळीच्या ठिकाणी.

खाद्य : उंदीर, बेडूक व इतर तत्सम.

प्रजनन : शक्यतो एप्रिल - मे, १० ते १५ अंडी देतात. (ओव्हिपेरस - अंडज)

घोणस (Russell's viper)

Scientific Name : *Vipera russelli*

अन्य प्रचलित नावे : रक्त्या घोणस, परड

वर्णन : चपटे, त्रिकोणी डोके असून अंगावर रुद्राक्षांच्या माळेसारखे मणी, त्यामुळे या सर्पाला साखळीसर्प म्हणतात. डिवचले असता आपले शरीर गोलाकार व वेदोळे करून बसतात आणि नाकपुड्यांद्वारे लांब शिळेसारखा आवाज काढतो. अजगरासारखा वाटतो.

लांबी : साधारण ६ फूटापर्यंत.

वास्तव्य : उंदराची बिले, खडकाळ भागात, वारुळात, शेतात अशा प्रकारच्या अडगळीच्या ठिकाणी.

खाद्य : उंदीर, लहान सस्तन प्राणी व इतर तत्सम.

प्रजनन : शक्यतो मे-जुलै दरम्यान मादी अंदाजे ६० पिलांना जन्म देते. (व्हिडिपेरस)

फुरसे (Saw scaled viper)

Scientific Name : *Echis carinatus*

अन्य प्रचलित नावे : कांडर, रक्ती कांबळया

वर्णन : समुद्रकिनारी काताळात जास्त प्रमाणात आढळतो. हा सर्प फिकट रंगाचा असून शरीरावर पांढरी जाळीदार नक्षी, गोलाकार शरीर, खवल्यांवर करवतीसारखे दाते, डोके मानेपेक्षा मोठे, डोक्यावर एक पांढरी किंवा फिकट तपकिरी बाणासारखी खूप.

लांबी : साधारण २ फूटापर्यंत.

वास्तव्य : दगडाखाली, काटेरी झाडझुडपात अशा प्रकारच्या अडगळीच्या ठिकाणी.

खाद्य : पाली, सरडा, विंचू व इतर तत्सम.

प्रजनन : शक्यतो एप्रिल ते ऑगस्ट दरम्यान मादी अंदाजे ८ पिलांना जन्म देते. (व्हिडिपेरस)

मप्यार (Common krait)

Scientific Name : *Bangarus, caeruleus*

अन्य प्रचलित नावे : चंद्र कांडर, काणेर, चूड, नरकाकळे, दांड्या काडीया

वर्णन : काळसर किंवा गडद तपकिरी त्यावर आढळणाऱ्या पांढऱ्या पट्ट्यांच्या जोड्या. पट्ट्या डोक्याकडे फिकट तर शेपटीकडे गडद. डोक्यावरील भाग पूर्णपणे काळा.

लांबी : साधारण ५ फूटापर्यंत किंवा त्यापेक्षा लांबही असू शकतो.

वास्तव्य : वारुळे, उंदराची बिले, दगड, विटांच्या ढिगा-यात अशा प्रकारच्या अडगळीच्या ठिकाणी आढळतो.

खाद्य : उंदीर, बेडूक, पाली, छोट्या मप्यारी व इतर तत्सम.

प्रजनन : शक्यतो मार्च - मे दरम्यान मादी अंदाजे १२ अंडी घालते. (ओव्हिपेरस - अंडज)

सर्पदंशानंतरचा प्रथमोपचार

सर्पदंश झाल्यावर सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे डॉक्टरी सल्ल्याने केलेले उपचार. दंश झाल्यानंतर असे उपचार तात्काळ शक्य होतातच असे नाही. अशावेळी डॉक्टरांकडे जाईपर्यंत प्रथमोपचार महत्त्वाचे असतात.

दंशाच्या ठिकाणी काप घेऊन तेथील रक्त वाहू देण्याची पद्धत पूर्वी रुढ होती, त्याप्रमाणे दंशाच्या ठिकाणाचे विष रक्ताबरोबर वाहून जाते असा समज होता. परंतु तसे करू नये. मुख्य म्हणजे काप घेणे ही बाब रुग्णांसाठी वेदनादायक असते, शिवाय इन्फेक्शन होऊ शकते. काप घेतल्यानंतर प्रत्यक्षात अत्यल्प विष वाहून जाते आणि रक्त वाहून गेल्यामुळे त्या माणासाचे नुकसानच जास्त होते. कित्येकदा साप विनविषारी असतात किंवा विषारी सापाचे विष दंशाद्वारे गेले नसल्याची शक्यता असते.

सर्पदंश झाल्यावर पुढील गोष्टी कराव्यात :

- ❖ सर्वांत प्रथम सर्पदंश झालेल्या व्यक्तीस मोकळ्या शुद्ध जागी हलवणे, त्याला हिलासा देणे आवश्यक आहे, कारण व-याच वेळा साप विनविषारी असून केवळ भितीनेही मनुष्याचा जीव धोक्यात येऊ शकतो.
- ❖ सर्पदंश झालेली व्यक्ती मानसिकदृष्ट्या खचण्याची शक्यता असते. त्यास धीर द्यावा व उबदार ठेवावे. पण त्यास अल्कोहोल पाजू नये. चालणे, बोलणे असे कोणतेही श्रम करू न देता त्यास शांत राहण्यास सांगावे, त्याचे मन इतर बोलण्यात गुंतवावे.
- ❖ दंश झाल्यावर व्यक्तीस कमीत कमी हलवावे किंवा किमान हालचाल करावी कारण जास्त हालचालीने विष लवकर शरीरात पसरण्याची शक्यता असते.
- ❖ दंश झालेल्या शरीराचा भाग हृदयापेक्षा कमी उंचीवर शक्यतो ठेवावा जेणे विष पसरण्याची प्रक्रिया मंद होईल.

सर्पदंश कसे टाळावेत

- ❖ सापांचे वास्तव्य असलेल्या ठिकाणी थोडी काळजी घेतल्यास सर्पदंश टाळता येतो.
- ❖ वाढलेल्या गवतात जाण्या अगोदर स्वसंरक्षणासाठी पायात बुट घालावेत.
- ❖ हातावर झालेले सर्पदंश मुख्यतः हातांच्या विशिष्ट प्रकारच्या हालचालीमुळे होतात त्यामुळे काम करताना काळजी घेणे गरजेचे आहे.
- ❖ समुद्रकिनारी समुद्रसर्प हे वाळूवर निपचित पडलेले असताना आढळतात ते मेलेले आहेत असे समजून त्यांना हात लावण्याचा प्रयत्न करू नये.
- ❖ घराच्या आतील भितीच्या मानाने बाहेरील भिती खडबडीत असतात या बाहेरच्या भिती जमिनीपासून किमान एक मीटरपर्यंत गुळगुळीत केल्यास त्यावर साप चढू शकत नाही.
- ❖ थंडीपासून स्वतःला वाचवण्याकरिता साप जसे उबदार जागेच्या शोधात असतात तसेच उष्ण वातावरण ते गारच्याच्या शोधात असतात. अशावेळी साप कुठल्याही ओलसर किंवा गारवा असलेल्या जागेकडे आकर्षित होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे घराभोवती सांडपाणी साचू देवू नये.
- ❖ डोंगर, कपारी चढताना दगडांमधील फटी व सांदीमध्ये काही नाही याची खात्री करून घ्यावी.

- ❖ दंश झालेल्या ठिकाणाच्या वरच्या बाजूस आवळ पट्टी बांधावी व पट्टी दर अर्धा तासाने ५ ते १० सेकंद सोडून पुन्हा बांधावी, त्यामुळे आवश्यक त्या रक्तभिसरणात अडचण येणार नाही व रक्तामधील विष जलदगतीने पसरण्यास अडथळा निर्माण होईल.
- ❖ पट्टी थोडीशी सैल ठेवावी जेणे करून त्या भागातील रक्त प्रवाह थांबणार नाही.
- ❖ जखम स्वच्छ पाण्याने धुवावी व त्यावर जंतुनाशक लावावे.
- ❖ जखमेवर बर्फ लावू नये, वा जखम चोळू नये, तोंडाने रक्त शोषून विष उतरवण्याचे कुठलेही प्रकार करू नये.
- ❖ सर्पदंश झालेल्या व्यक्तीस ताबडतोब सरकारी रुग्णालयात जेथे सर्पदंशावरील उपचार उपलब्ध आहेत तेथे वाहनाने त्वरीत न्यावे. व्यक्तिला चालत अथवा धावत नेऊ नये तसे केल्यास रक्तभिसरण जलद होते व विष शरीरात लवकर पसरते.
- ❖ डॉक्टरांकडे गेल्यावर दंश झालेल्या व्यक्तिस दमा अथवा कोणत्याही प्रकाराची अॅलर्जी असल्यास प्रथम सांगावे.
- ❖ सर्पदंश झालेल्या व्यक्तिला प्रतिविषे द्यावी लागतात ती सर्व सरकारी, नगरपालिकेच्या किंवा ग्रामीण रुग्णालयात उपलब्ध असतात, नसल्यास ती उपलब्ध करण्याची व्यवस्था त्वरीत करावी.

- १) साप दुख धरतो का ?
उत्तर : सापांची स्मारणशक्ती विकसीत झालेली नाही. त्यामुळे साप एखादी व्यक्ती अथवा घटना लक्षात ठेवू शकत नाही.
- २) साप दूध पितो का ?
उत्तर : साप हा सस्तन प्राणी नाही. दूध हे सस्तन प्राण्यांचे अन्न आहे. सरपटणा-या प्राण्यांचे नाही.
- ३) हरणटोळ जातीचा साप टाळू फोडतो हे खरे आहे काय ?
उत्तर : माणसाच्या कवटीचे हाड अत्यंत कठीण असते, डोक्यावरील शास्त्रक्रिया करण्यास डॉक्टरांना तीक्ष्ण वैधिक्य उपकरणे वापरावी लागतात. हरणटोळ हा साप अतिशय नाजूक आहे. या जातीचे साप साधारणतः झाडावर असतात. सापांना दंश करण्यास माणसाचे डोके जवळ असते त्यामुळे हा गैरसमज पसरला असावा.
- ४) सापाच्या डोक्यावर नागमणी असतो का ?
उत्तर : नाही, सापाच्या डोक्यावर असा कोणताही मणी नसतो. नागमणी म्हणून विकले जाणारे खडे हे नैसर्गिक खडे असतात.
- ५) साप पुंगीवर डोलतो का ?
उत्तर : नाही, सापाला कान नसल्याने त्याला ऐकू येत नाही. तो हलणा-या पुंगीच्या हालचालीवर स्वसंरक्षणाच्या दृष्टीकोनावून लक्ष ठेवून असतो. त्याप्रमाणे हालचाल करतो व तो डोलल्यासारखा दिसतो.

सापांविषयी शंका व अंधश्रद्धा

- ६) सापाला केवडा रातराणीचा वास आवडतो का ?
उत्तर : केवड्याचे बान काटेरी असून अंधारी असते. केवड्याचे कणीस खाण्यास उंदीर येतात, उंदीर हे सापाचे खाद्य असल्याने साप तिथे येतो, तसेच तेथे लपण्यासाठी अडगळही असते.
- ७) दिवड जमिनीवर आल्यास विषारी होतो का ?
उत्तर : नाही, या सापास विषग्रंथी नसतात. त्यामुळे तो कधीही व कोठेही विषारी होणे शक्य नाही.
- ८) साप चावल्यावर त्याजागी कोंबडीचे गुद्ददार लावून विष उतरवता येते काय ?
उत्तर : धरून ठेवलेल्या कोंबडीचे गुद्ददार आकुंचन - प्रसरण पावू लागते. ते दंशाच्या ठिकाणी टेकवल्यावर जखमेतील रक्तस्त्राव वाढतो व त्या योने विष उतरते असा समज आहे पण याला शास्त्रीय आधार नाही.
- ९) सर्पदंशाच्या ठिकाणी नागवेलीची मुळी उगाळून लावल्यास उलटीवाटे विष बाहेर पडते ? सापाचे विष मंत्राने उतरवता येते काय ?
उत्तर : नाही.
- १०) कजरीच्या बिया खाल्ल्यास सर्पदंश बाधत नाही ? सर्पदंशाच्या जागी गरम केलेले (तापून लाल झालेले) लोखंड लावतात ?
उत्तर : सर्पदंशावर प्रतिसर्पविष हेच एकमेव औषध आहे. बाकी कशाचाही सापाच्या विषावर परिणाम होत नाही. तेव्हा बाकी निरर्थक उपाय करून वेळ घालवण्यापासून त्वरीत दवाखाण्यात नेणे हा एकमेव उपाय आहे.

विषारी सापाचे प्रकार व परिणाम

सर्पांचे विष फिकट पिवळसर आणि अर्ध पारदर्शक असून काहीसे चिकट असते. विषारी सर्पांच्या परिणामानुसार वर्गवारी दोन प्रकारात केली आहे.

- १) न्यूरोटॉक्सिक (मज्जासंस्थेवर परिणाम करणारे)
 - २) हिमोलॅटिक (रक्ताभिसरण संस्थेवर परिणाम करणारे)
- न्यूरोटॉक्सिक (मज्जासंस्थेवर परिणाम करणारे)**
- १) नाग : दंशाच्या जागी सूज येऊ लागते. शरीर जड होऊन ग्लानी येते. हातपाय गळाल्यासारखे वाटतात. तोंडातून लाळ गळू लागते. वास घेण्यास त्रास होतो. तोंडातून फेस येतो. नाडी मंद होऊन हृदयाचे ठोके वाढतात. डोळ्यांच्या पापण्यांवर नियंत्रण न राहिल्यामुळे त्या मिटतात. मळमळ, उलटया होतात आणि घाम फुटतो. जीभ जड झाल्यामुळे बोलता येत नाही व गिळण्यासही त्रास होतो. व-याचवेळा दातखिल्ली वसते.
 - २) मप्यार : नागापेक्षा जहाल विषारी असून पोटात किंवा सांध्यात वेदना होऊ लागतात. या सापांचे विषदंत लांबीला कमी असतात. यांचे विष नागाच्या विषापेक्षा खूप तिन्न किंवा जहाल असते. बरीचशी लक्षणे नागाच्या दंशाप्रमाणे असतात. फक्त दंश झालेल्या जागेवर जळजळ होत नाही किंवा सूज येत नाही व काही वेळाने पोटात आणि सांध्यात अतिशय वेदना होऊ लागतात.

हिमोलॅटिक (रक्ताभिसरण संस्थेवर परिणाम करणारे)

- १) फुरसे : फुरश्याच्या आकाराच्या मानाने त्याचे विषदंत लांब असतात. विषामुळे रक्ताच्या गुठळ्या होतात. दंशाच्या जागी जळजळ होऊन ती पसरत जाते. दंश झालेल्या भागातून, लघवीतून व हिरड्यातून रक्त बाहेर पडते त्यामुळे अशक्तपणा येतो.
- २) घोणस : काही मिनीटातच दंशाच्याजागी जळजळ होऊन दुखू लागते. जखमेवर सूज येते. अवयव लाल होतो, रक्त पातळ होऊन उशिरा गोठते. जळजळ अवयवाच्या उगमापर्यंत पसरते.

हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळाचे सर्पदंश विरोधी प्रतिविष हे एक प्रभावी, गुणवत्तापूर्ण असे औषध आहे. त्यात सर्व प्रकारच्या विषारी सापांचे प्रतिविषाचे योग्य मिश्रण आहे.

हाफकिन जीव-औषध निर्माण महामंडळ मर्यादित

प्रतिविष व रक्तजल विभाग, पिंपरी, पुणे - ४११ ०१८

फोन : (मुंबई) ०२२ - २४९४६४९१, २४९२९३२०/२१/२२ (पुणे) ०२० - २७४२२२०६
मुम्बई-४११०१२ : ९५६९४३५६९, ९६६९४४९०८, ९९२०२६०४३२
Email : md@vaccinehaffkine.com / mkt@vaccinehaffkine.com • Website : www.vaccinehaffkine.com